

Observații asupra gramaticilor limbii române și ale limbii ucrainene scrise în limba latină, în contextul dezvoltării lingvisticii europene

Sergiy LUCHKANYN

„Habent sua fata libelli” („Cărțile își au destinul lor”) spune versul 258 din cartea de prozodie *De litteris, syllabis, pedibus et metris* a lui Terentianus Maurus, un gramatic latin care a trăit în secolul al III-lea î.H. Putem să transformăm puțin acest vers: „Habent sua fata linguae”. Din acest punct de vedere limba latină, deși e „moartă”, este destinată să supraviețuiască atât cât va mai fi om trăitor sub soare. Sigur, nu vreau să descopăr America, repetându-vă că, în calitatea lor de cunoscători ai limbii latine, formați în școlile de la Viena și de la Roma în spiritul unei profunde admirații pentru cultura latină și venind în mod obișnuit în contact cu anumite teorii filozofice și lingvistice de largă circulație în acea vreme (iluminismul, raționalismul etc.), cărturarii Școlii ardeleni au găsit posibilitatea să legitimizeze drepturile poporului român prin argumente istorice și filologice: latinitatea limbii române și continuitatea Românilor în Dacia. Despre concepția filologică a Școlii ardeleni, care reprezintă unul dintre cele mai complexe și mai ample evenimente ale culturii românești vechi, există multe cercetări (Nicolescu 1971). Dar și acum ideile reprezentanților ei în materie de limbă și ortografie, precum și influența pe care au exercitat-o în dezvoltarea lingvisticii românești sunt studiate și discutate. De exemplu, în 1998-1999, în paginile revistei „România literară” a avut loc o discuție de lungă durată despre amploarea „caracterului latin” al Școlii ardeleni. Alexandru Niculescu, pornind de la cunoscutul fapt că Secolul Luminilor a acreditat ideea că savanții și cărturarii pot crea pe baza unei limbi (s-a avut în vedere, fără îndoială, limba latină) noi legi care să ducă la o transformare esențială a limbilor lor materne, afirmă: „Școala latinistă, precum o numea O. Densusianu, apare, astfel, mai puțin «latinistă» – mai aproape de limba română, decât am fi crezut. Ea prezintă încă umbre și incertitudini ce ar merita clarificate. Spre folosul istoriei culturii românești” (Niculescu 1988: 11). I-a dat răspunsul Maria Someșan, intitulându-și articolul „Câtă latină știa corifeii Școlii ardeleni? Multă!” (Someșan 1998: 10) și vorbind despre serioasele lor studii umaniste în limba latină în școlile catolice de la Roma (colegiul „De propaganda fide”) și de la Viena (colegiile Sancta Barbara și Pazmanian), care îi ajutaseră să-și dea seama și mai bine de originea română a poporului lor. Am hotărât să cercetăm în măsura posibilităților noastre această problemă, pentru a propune un punct de vedere de peste hotare, și aceasta pentru că la noi, în Ucraina, situația a fost aproape aceeași, fiind scrise câteva gramatici ale limbii naționale în limba latină.

După cum subliniază Aurel Nicolescu, „pentru cărturarii epocii de care ne ocupăm, gramatica avea un înțeles deosebit de cuprinzător și se situa față de științele

vremii pe o poziție avansată” (Nicolescu 1971: 111). Gramatica, definită de Aristotel ca „știința care învață a scrie și a cunoaște cele citite”, s-a răspândit în Europa medievală prin gramaticile latine *Ars maior* și *Ars minor* ale lui Aelius Donatus, din secolul al IV-lea, și prin tratatul *Institutiones grammaticae* al lui Priscianus, din secolul al VI-lea. Aceste lucrări au fost concepute ca manuale școlare, având scopul de a facilita elevilor studierea limbii latine. În acest sens, lucrările lui Donatus au folosit metoda tratării materiei sub formă de întrebări și răspunsuri, pe care o găsim folosită și în *Gramatica rumânească* a lui Dimitrie Eustatievici Brașoveanu (cca 1730-1796), precum și în *Gramatica slavonă* (1619) a lui Meletie Smotrițki, metodă folosită aici însă numai în primele pagini. Se știe că studiile de gramatică din antichitatea greco-romană (când au fost stabilite, pentru întâia oară, părțile vorbirii și au fost studiate principalele categorii gramaticale: numărul, timpul, modul, diateza), deși limitate la limbile greacă și latină, au avut o mare importanță în dezvoltarea științei gramaticale din Evul Mediu și din epoca modernă. Dar cu toate acestea, afirmația lui D. Macrea cum că „știința gramaticală a lumii medievale, dezvoltată de necesitățile scolasticii, s-a bazat în întregime pe cea din antichitate” (Macrea 1959: 10) ni se pare puțin exagerată. Evul Mediu a mai cunoscut și alte gramatici ale limbii latine, alcătuite pe baza unor principii noi, cum ar fi, de exemplu, lucrările *Doctrinale* a lui Alexander de Villa Dei (cca 1199) și *Graecismus* a lui Eberhard Bethuniensis (începutul secolului al XIII-lea), scrise sub formă de versuri. Iar în lucrările „modiștilor” din secolul al XIII-lea (denumire provenind de la sintagma «modus significandi») – *Summulae Logicales Petri Hispani*, tratatele lui Martinus de Dacia etc. – au fost dezbătute problema originii și a naturii tuturor categoriilor gramaticale, a concordanței categoriilor logice cu cele gramaticale, probleme ce se vor regăsi și în *Gramatica de la Port-Royal* (secolul al XVII-lea), care susținea concordanța deplină între categoriile gramaticale și cele logice.

În Renaștere cărturarii au reluat modelele autoritare ale gramaticilor celor două limbi clasice, pe baza cărora s-au alcătuit alte gramatici descriptive ale acestor limbi „sacre”, între care un loc de seamă l-a ocupat cea a lui Gregorius Molnar, intitulată *Elementa grammaticae latinae* și apărută pentru prima dată la Cluj, în 1556, fiind reeditată de mai multe ori în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIX-lea în mai multe tipografii din Transilvania, Ungaria și din fosta Cehoslovacie. Cum presupune N.A. Ursu, această lucrare era, probabil, cel mai răspândit manual pentru studiul limbii latine în școlile din Transilvania (Ursu 1967: 425).

În Europa, latina își mai menținea încă rolul de limbă științifică internațională, rol pe care și-l va pierde treptat începând cu secolului al XIX-lea. Cărturarii Școlii ardelenne (și nu numai), conștienți de originea latină a limbii române, înțelegeau că gramatica latină le-ar putea fi un bun îndreptar, sperând să găsească în ea cele mai multe și mai potrivite soluții în încercarea lor de a stabili, pentru prima dată, regulile gramaticale ale limbii române. În aceste condiții au apărut lucrări de gramatică românească în limba latină, cum ar fi: Samuil Micu și Gheorghe Șincai, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, Vindobonae, 1780 (ediția a II-a, din 1805, este semnată numai de Șincai); Ion Budai-Deleanu, *Fundamenta grammatices linguae romanicae seu ita dictae valachicae, usui tam domesticorum quam extraneorum accomodata*, lucrare scrisă în 1812 la Lviv și rămasă în manuscris, la fel ca și varianta ei românească, mult îmbogățită, intitulată

Temeiurile gramaticii românești (1815-1820) (Budai-Deleanu 1970: 41-129); Ioan Alexi, *Grammatica daco-romana sive valachica latinitate donata, aucta, ac in hunc ordinem redacta* (1801-1863), lucrare publicată în 1826 la Viena, cu scopul de a face cunoscute „tezaurile limbii noastre”; August Treboniu Laurian, *Tentamen criticum in originem, derivationem et formam linguae Romanae in utraque Dacia vigentis vulgo Vallachicae* (1810-1881), care apare în 1840 la Viena.

Mai existau, de asemenea, și gramaticile limbii ucrainene în limba latină: *Grammatica sclavonica scripta per Ioannem Ujevicium* [Ivan Ujevici, n.n., S.L.], scrisă în două variante, în 1643-1645, în Franța și rămasă în manuscris (Ujevici 1970), precum și mult mai cunoscuta *Grammatica slavo-ruthena seu vetero-slavicae, et actu in montibus carpathicis parvo-russicae, ceu dialecti vigentis linguae* a lui Michaelis Lutskay [Lucikai, n.n., S.L.] (1789-1843), apărută în 1830 la Buda (Lutskay 1989). Autorul fusese cenzor al școlilor eparhiale de la Ujgorod, stabilindu-se un timp (1829-1830) în Italia, la Luca, unde-și va însuși temeinice cunoștințe umaniste în limba latină. Aici aș vrea să reiau încă o dată explicația lui Stanislav Semcinsky prezentată la un congres științific, și anume că termenul «rus» era folosit pentru a denumi cetățenii Rusiei Kievene, acest termen fiind moștenit de ucraineni ca denumire etnică, după cum atestă numele lor medieval în latină: *ruthenus* („Ruthenorum me esse et libenter profiteor”, a declarat Stanislav Orichovius-Roxolanus, scriitorul ucrainean din secolul al XVI-lea), în timp ce statul rus se numea la început Moscovia și abia mai târziu va primi numele Rusia. Trebuie să mai adaug că în acea vreme Transilvania, Rusia Transcarpatică și Galiția făceau parte din același Imperiu Habsburgic și, cum scrie Al. Piru, atunci „în Lwow se aflau destui români. Funcționa aici o școală cu limba de predare română, iar tribunalul avea o secție românească” (Piru 1964: 88).

În fine, lucrarea lui M. Lutskay se înscrie și ea în activitatea revendicativă a reprezentanților Școlii ardelene în vederea obținerii de drepturi egale pentru toate etniile conlocuitoare. De exemplu, în *Prefața* la ediția gramaticii din 1780, scrisă de Șincai, se spune că „sunt șaptesprezece secole de când Traian, învingându-l pe Decebal, a colonizat Dacia pustie de locuitori” (Micu, Șincai 1980: 3), iar urmașii coloniștilor au fost subjugăți de diferite popoare migratoare. De asemenea, M. Lutskay menționează: „Sed facile quis interrogare posset, unde nam Natio haec linguam suam a Polonica, Russica et Bohemica diversam mutuaverit? Resolutio quaestionis hujus ad Grammaticam equidem non spectat, pauca tamen attingam, ut proprietas linguae magis elucescat” (Lutskay 1989: XII) – „Dar cineva ar putea ușor întreba, de unde această națiune își luase limba diferită de polonă, rusă, cehă și de ce până astăzi n-o pierduse? Deși rezolvarea acestei chestiuni nu ia în seamă gramatica, totuși o să mă refer puțin la ea, pentru ca propria limbă să strălucească mai tare”. Și mai departe: „Haec et similia documento sunt: Gentem hanc in his partibus esse antiquam, et non, ut dicitur post hungarorum ingressum immigrasse, et ideo sedi affixa facilius linguam incorruptam servare potuisse” (Lutskay 1989: XV) – „Aceasta și documente asemănătoare arată că neamul acesta este cel dintâi în aceste părți și nu e adevărat, după cum spun alții, că el a pătruns venind după unguri, și, așezându-se, a putut să-și păstreze mai ușor limba nealterată”.

După cum se știe, lingviștii Școlii ardelene, vrând să dovedească faptul că structura gramaticală a limbii române se confundă cu cea a limbii latine, susțineau că

limba română n-are decât două genuri: feminin și masculin, neținând seama de reducerea cazurilor petrecută în română și încercând să găsească forme pentru ablativ (ca și Dimitrie Eustatievici în *Gramatica rumânească*), cu toate că acest caz dispăruse încă din epoca preromanică. Distingeau destul de des și forme de viitor pentru imperativ, infinitiv și participiu, cum ar fi: *să lauzi tu* – „laudato”; *a fi lăudător* – „laudaturus esse”, „laudaturus” (S. Micu și Gh. Șincai); *infinitivus futuri* la Budai-Deleanu: *de a adunare* – „congregaturus esse” (Rosetti, Cazacu, Onu 1971: 456). De asemenea, în cuprinsul gramaticii lui M. Lutskey se dădeau noțiuni generale despre limba vorbită a poporului ucrainean din Transcarpatica, cu unele înlocuiri ale acestei limbi vii prin limba slavă bisericească (limba slavonă), autorul specificînd: „Ruthenicas flexiones ideo adjecti, ut uberius noscatur, quantumnam haec lingua a Matre sua deflexerit” (Lutskey 1989: XVI) – „Am dat flexiunile ucrainene ca să se cunoască mai bine în ce măsură această limbă se îndepărtase de la mama sa”.

În sfârșit, vorbind despre Ion Budai-Deleanu, care a locuit mult timp (din 1787 până la moartea sa) în capitala Galiției, Lwow, unde ocupă succesiv postul de secretar de tribunal și consilier de curte, aș vrea să atrag atenția asupra unor paralele între *Țiganiada* sa și *Eneida* lui Ivan Cotlarevsky (1769-1838), cu opera căruia începe literatura ucraineană modernă. Se știe că gândirea scriitorului iluminist cu o evidentă atitudine antifeudală este pusă în relief în *Țiganiada* prin relatarea amuzantă a călătoriei lui Parpangel prin iad. Imaginea infernului începe cu despoți, demitizând mereu alte categorii: „Tiranii crunți și fără de omenie/ Șed legați pe tronuri înfocate/ Bând sânge fierbinte potire,/ Iar din mațele lor spintecate/ Fac dracii cârnați și sângereți/ Ș-alte mâncări pentru drăculeți.../ Așîdere pă domni și boieri/ Care jupesc pă bietul țaran,/ Iau la sine dracii măceleri”.

În *Eneida* lui Kotlarevski, în care, pe filon vergilian, acționează oameni și moravuri din Ucraina veacului al XVIII-lea, citim: „Eneas a ajuns în iad,/ Pășește calm prin altă lume;/ În jur numai luciri de jad/ Și numai valuri mari de spume,/ Nu sunt nici stele, nu-i nici lună,/ Mulțirea pare că-i nebună,/ Doar chinul groaznic o răsfăță/ Eneas cu Sevilla văd,/ Dureri, ravagii și prăpăd,/ Pe care eu le dau pe față.../ Erau acolo mulți boieri/ Ținuți ca mieii în frigare,/ Pentru că și-au făcut averi,/ Numai din lacrimi amare,/ Iar dracii nu lăsau deloc,/ Ca să se stingă val de foc./ Și alți boieri mai mici în cin/ Strângeau de prin pădure lemne,/ Un drac îi îndemna cu semne,/ Iar biciul îi lovea în plin.../ Toți bogătanii cămătari/ Mâncau argintării aprinse,/ Iar minciñoșii cei mai mari/ Lingeau tingirile întinse...” (Gruia 1993: 239-240).

Putem să mai presupunem că gramaticile limbii române scrise în limba latină puteau să fie cunoscute de Ivan Vaghilevici (1811-1866), un scriitor ucrainean din cercul literar „Rus`ka trij`a”, care a tipărit la Budapesta, în 1837, almanahul literar „Rusalka Dnestrovaia”. Printre manuscrisele lui Vaghilevici care se păstrează la Lwow, Stanislav Semcinsky a descoperit două lucrări care atestă în mod indiscutabil studierea de către acesta a limbii române: o gramatică neterminată având titlul *Știința limbii daco-romane* și un glosar numit *Dicționar dacic* (Semcinsky 1971: 1394-1404).

În general, putem să susținem, după Aurel Nicolescu, faptul că „Școala ardeleană nu poate fi învinuită de *latinism* și *purism* deoarece niciodată n-a falsificat cu bună credință adevărul științific. Exagerările latiniste și puriste, în adevăratul sens al

Observații asupra gramaticilor limbii române și ale limbii ucrainene scrise în limba latină

cuvântului, au apărut mai târziu, când, deși era cunoscută realitatea, se modifica prezentarea ei” (Nicolescu 1971: 146). Tezaurul reprezentat de gramaticile limbii române în limba latină și mesajul lor umanist nu s-au pierdut, ci s-a transmis generațiilor următoare. Latinismul Școlii ardelenene s-a perpetuat până în zilele noastre, încântând și astăzi sensibilitatea celor înclinați spre înțelegerea frumuseților științei gramaticale, „care învață a scrie și a cunoaște cele citite”.

Bibliografie

- Budai-Deleanu, Ion, *Scrieri lingvistice*, text stabilit și glosar de Mirela Teodorescu, introducere și note de Ion Gheție, București, Editura Științifică, 1970.
- Gruia, Stelian (trad.), *Nebănuitul vers din umbra lunii. Poezii din Ucraina*, București, Minerva, 1993.
- Lutskay, Michaelis, *Grammatica slavo-ruthena*, studiu introductiv, traducerea textului în limba ucraineană și note de P.M. Lyzaneți, Kiev, Naukova dumka, 1989.
- Macrea, Dimitrie, *Lingviști și filologi români*, București, Editura Științifică, 1959.
- Micu, Samuil, Gheorghe Șincai, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, studiu introductiv, traducerea textelor și note de Mircea Zdrenghea, Cluj-Napoca, Dacia, 1980.
- Nicolescu, Aurel, *Școala ardeleană și limba română*, București, Editura Științifică, 1971.
- Niculescu, Alexandru, *Câtă latină știau corifeii Școlii ardelenene*, „România literară”, 1998, nr. 45 (11-17 noiembrie), p. 11.
- Piru, Alexandru, *Literatura română premodernă*, București, Editura pentru Literatură, 1964.
- Rosetti, Alexandru, Boris Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, vol. I, *De la origini până la începutul secolului al XIX-lea*, ediția a doua, revăzută și adăugită, București, Minerva, 1971.
- Semcinsky, Stanislav, *Un dicționar românesc din prima jumătate a secolului al XIX-lea*, „Actele celui de-al XII-lea Congres internațional de lingvistică și filologie romanică”, București, 1971.
- Someșan, Maria, *Câtă latină știau corifeii Școlii ardelenene? Multă!*, „România literară”, 1998, nr. 49 (9-15 decembrie), p. 10.
- Ujevici, Ivan, *Grammatica slavonica*, text stabilit de I.K. Bilodid și E.M. Kudryțky, Kiev, Naukova dumka, 1970.
- Ursu, N.A., *Modelul latin al gramaticii lui Dimitrie Eustatievici*, „Limba română”, 5/1967, p. 425.

Observations sur les grammaires de la langue roumaine et de la langue ukrainienne écrites en latin, dans le contexte de l'évolution de la linguistique européenne

L'article se propose à discuter quelques aspects concernant l'évolution de la théorie grammaticale dans les premières grammaires de la langue roumaine et de la langue ukrainienne écrites en latin, dans le contexte de l'évolution de la linguistique européenne. Le développement de la théorie grammaticale européenne dès le Moyen Âge jusqu'au début du XIXe siècle n'a pas été constant, ayant le dynamisme et prenant en considération les réalisations des grammairiens antiques (avant tout – *Ars minor* et *Ars maior* de Aelius Donatus et aussi *Institutiones grammaticae* de Priscianus) et le fonctionnement des langues locales, avec leurs formes et leurs catégories grammaticales spécifiques. De même, les conceptions philosophiques du monde (le rationalisme logique, le courant des Lumières etc.) et la situation culturelle, avec une base culturelle variable – fournie par la Grèce Ancienne, par la Byzance (c'est bien typique pour l'Ukraine) ou par la Rome (pour Roumanie) – ont influé sur le devenir et sur le développement

des théories grammaticales nationales. À Paris, *Grammatica sclavonica* de Ivan Uzhevitch – la première grammaire de la langue ukrainienne (malheureusement, elle est restée en manuscrit) – a été écrite en latin à l'esprit de la grammaire universelle en 1643 (et ensuite, en 1645, à Arras). Le premier ouvrage imprimé traitant de la langue roumaine, un travail fondamental effectué par Samuil Micu, en collaboration avec Gheorghe Șincai – *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae* –, est paru en 1780 à l'esprit des lumières. L'éclaircissement final de l'historisme de la théorie grammaticale a coïncidé avec la naissance de la linguistique comparée-historique et du romantisme. Ion Heliade-Rădulescu est devenu le „père de la langue roumaine littéraire”; les grammaires de la langue ukrainienne, qui ont été écrites (par Ivan Vaghylevytch, Jakiv Holovatsky etc.) dans l'Ukraine Occidentale dans la première moitié du XIXe siècle, étaient rédigées en tenant compte (au plus haut degré) des particularités de la langue nationale.

*Universitatea Națională „Taras Șevcenko”, Kiev
Ucraina*